

І.Є. Смирнова

Донецький національний університет, Україна

МІЖНАРОДНІ ПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ В VII – X ст.

У статті розглядається проблема міжнародних політичних зв'язків Хозарського каганату – одного з ведучих акторів у системі міжнародних відносин раннього Середньовіччя. Особливу увагу автор приділяє розвитку візантійсько-хозарських відносин. Спираючись на широку джерельну базу, автор розглядає їх становлення, діяльність візантійсько-хозарського союзу проти Арабського халіфату в VIII ст. і візантійсько-хозарську конфронтацію в IX – X ст. Автор дійшов висновку, що в X ст. сформувалася стійка антихозарська коаліція держав і народів Східної Європи, протистояння з якою призвело каганат до загибелі.

Хозарський каганат впродовж VII – X ст. відіграв провідну роль у Східній Європі. Він здійснив величезний вплив на етнічні процеси в цьому регіоні. Територія каганату охоплювала величезний степовий простір від Дніпра до Заволжя, включаючи Крим, лісостеп Подонья, Північний Кавказ. Хозарам підкорялися, сплачуючи дань, волзькі булгари, бургаси, венендери, слов'янські племена. Велика територія і кількість залежних народів, більш ніж три з половиною століття історії, наповненої військовими протистояннями з наймогутнішими державами західної Євразії, свідчать про неабияку могутність державного і військового апарату Хозарського каганату. Розглядаючи населення останнього як поліетнічне, ми, проте, вважаємо хозар домінуючим етносом каганату, складовим ядром його збройних сил, які тримали в покорі інші народи, етносом, що визначав розвиток зовнішньої і внутрішньої політики, духовної і матеріальної культури каганату впродовж всієї його історії. Зважаючи на наведені вище фактори, дуже корисно, на наш погляд, звернутися до розгляду ролі Хозарського каганату в системі міжнародних відносин Східної Європи та Азії.

Проблема взаємодії етносів в євразійському регіоні неодноразово викликала інтерес у вітчизняних та зарубіжних дослідників. За радянських часів до проблем етнічних взаємовідносин хозар з сусідніми народами зверталися дослідники, що працюють з археологічними матеріалами. Серед них можна виділити М.І. Артамонова, С.Л. Плетньову, А.В. Гадло, М.Г. Магомедова, Г.Е. Афанасьева, А.Я. Федорова [1-7]. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробили дослідники В.А. Кузнецов і Б.А. Рибаків, що займалися історією сусідів хозар – Аланії та Русі [8], [9]. Велику увагу дослідженню джерел з історії Хозарії приділив А.П. Новосельцев. Результатом обробки багаточисленних джерел стала його праця з історії Хозарського каганату, в якій він звернув особливу увагу на його роль в історії міжнародних відносин Східної Європи [10], [11]. В незалежній Україні тема взаємовідносин хозар і народів Східної Європи викликала інтерес у зв'язку з проблемою генезису Давньоруської держави. В українській історіографії діаметрально протилежні точки зору на цю проблему представлені в роботах П.П. Толочко і О. Прицака [12], [13]. Не зважаючи на відмінності в поглядах на проблему, всіх перерахованих дослідників об'єднувало те, що міжетнічні відносини в Східній Європі вони розглядали як статичний процес, не вказуючи на його динаміку. Подібний підхід пов'язаний з фрагментарністю письмових джерел про події в цьому регіоні в добу раннього Середньовіччя. В західній історіографії ця проблема отримала висвітлення в нечисленних працях з історії Хозарського каганату, але принципові відмінності від підходів російських і українських дослідників тут відсутні [14], [15].

Мета дослідження – розглянути розвиток міжнародних відносин між Хозарським каганатом та іншими народами та державами Східної Європи впродовж VII – X ст. Слід зазначити, що автор не торкався питання взаємостосунків каганату з Руссю, оскільки ця проблема потребує окремого дослідження.

Згідно з Равенським анонімом (VII ст.), предками хозар було кочове плем'я акацірів, яке в середині V ст. входило до складу держави гунів Аттіли. Вождем акацірів був старший син і спадкоємець Аттіли – Еллак. Це свідчить про велике політичне значення даного племені [2, с. 60]. Мусульманський автор X ст. Аль-Масуді писав, що на тюркській мові хозар називали савірами [11, с. 79]. З приводу цього С.А. Плетньова висунула гіпотезу, що хозари могли входити в племінне об'єднання савірів, які в VI ст. займали територію Дагестану [16]. До 550-х рр. савірське об'єднання було одним із ведучих у степах Предкавказзя. В 558 р. авари, що прийшли в цей регіон, підірвали могутність племені савірів. Приблизно в 572 р. аварів витіснили стародавні тюрки, які утворили свою кочову імперію – Тюркський каганат. На початку VII ст. Хозарський каганат виділився зі складу Західнотюркського каганату.

Приблизно до 70 – 80-х рр. VII ст. хозарам вдалося підкорити величезну територію східноєвропейського степу між Волгою і Дунаєм. Вони створили кочову імперію, що базувалася на тих же принципах, що і Тюркський каганат. Для неї притаманні: чітка внутрішня система оподаткування населення, експлуатація шляхом данництва підвладних племен, контроль транзитної торгівлі на західній частині Великого шовкового шляху і посередницька торгівля між країнами Заходу і Сходу (переважно рабами і хутром). Це спричинило розквіт економіки Хозарії та забезпечило військову могутність каганату, зробивши його основним чинником етнополітичної стабільності на південному сході Європи впродовж VII – X ст. Племінні утворення, що ввійшли до складу каганату, користалися досить широкою автономією. Хозари не втручалися в їх внутрішні справи. Деякі з цих об'єднань могли проводити самостійні зовнішньополітичні акції за умови, що це не йшло врозріз з інтересами каганату. Подібна система взаємин виправдала себе в ході арабо-хозарських воєн першої половини VIII ст. Незважаючи на деяку аморфність каганату, він зміг витримати наступ арабів у Східну Європу.

На встановлення відносин Хозарського каганату з Візантією вплинуло виникнення в Центральній та Східній Європі Аварського каганату. За часів правління Візантійського імператора Маврікія (582 – 602) авари неодноразово здійснювали напади на візантійські володіння на Балканах і декілька разів доходили до Константинополя [17]. В 610 р. трон в Константинополі захопив Іраклій, який розпочав дипломатичні відносини з хозарами та у 626 р. уклав з ними угоду. Союз з Хозарським каганатом був йому потрібний для здійснення своїх персидських походів. У 626 р. візантійці нанесли поразку аварам та персам під стінами Константинополя. Хозари-тюрки спустошили частину Закавказзя та об'єдналися з Іраклієм біля Тіфлісу. Цей союз слід вважати новим етапом у розвитку відносин Візантії зі степовими державами [18]. Військова поразка Ірану в 628 р. була значним наслідком вдалої діяльності тюрксько-візантійського союзу [19], [20].

Тісні хозаро-візантійські відносини були встановлені за імператора Юстиніана II на початку VIII ст. н.е. Юстиніан у результаті державного перевороту 695 р. був засланий у Херсон. Імператором Візантії був проголошений Аспімар, який прийняв ім'я Тіверія III (698 – 705). Колишній імператор вступив у переговори з Хозарським каганом і переконав його в солідності своїх прав на трон. Каган погодився допомогти йому в поверненні престолу. Юстиніан поріднився з каганом шлюбом, одружившись з його сестрою, що носила християнське і голосне ім'я Феодори. Претенденту було дозволено жити у Фанагорії, відкіля він міг підтримувати зв'язки з опозицією, незадоволеною існуючим урядом у Константинополі. Юстиніан почав готувати виступ проти Тіверія III.

Візантійський імператор був збентежений звістками про це і зажадав від хозарського кагана видачі Юстиніана живим або мертвим. Каган надіслав вбивць, але Юстиніан, попереджений дружиною, розправився з ними та втік з Хозарії морем до болгар. Прибувши у Болгарію він залучив на свій бік болгарського хана Тервеля та з його військом підступив у 705 р. до Константинополя. Константинополь був обложений болгарами. Юстиніану вдалося через потайний хід проникнути до міста, вслід за ним туди ввірвалися болгарські війська. Після перемоги Юстиніана, болгары, отримавши великі подарунки, залишили місто. 710 – 711 рр. Юстиніан розпочав репресії проти Херсона, що стало причиною його вторинного повалення та призвело до загибелі його дома [17, с. 62-65].

Першу половину VIII ст. ознаменували арабо-хозарські війни. У цей період арабський халіфат знаходився на вершині могутності. Візантійська імперія була союзником Хозарського каганату проти арабів. У 729 р. з Константинополя до берегів Волги було відправлене посольство, а в 732 р. союзні відносини між двома країнами були закріплені династичним шлюбом: син Візантійського імператора Костянтин одружився з донькою хозарського кагана Ірині. Родинним союзом з хозарами не можна було не дорожити через те, що Візантії були потрібні вірні союзники для боротьби з арабами [17, с. 68].

Розпочавши війну, араби спрямували свій удар, насамперед, проти Хозарії. У 737 р. хозари були розбиті і навіть змушені прийняти мусульманство і підкоритися владі арабського халіфа. Однак ця експедиція проти хозар виявилася рятівною для Візантії. Використовуючи труднощі арабського війська в Хозарії, імператор Візантії Лев III у 740 р. відправився в похід проти арабів і в генеральному бою в Акроїні (неподалік від Аморія) здобув блискучу перемогу. Вона була зламним моментом у візантійсько-арабських відносинах. З цього часу візантійське військо стало вести поступове, але неухильне просування в області, зайняті арабами в Малій Азії та Сирії. Кордони Візантії, що протягом багатьох десятиліть фактично були відкриті, тепер виявилися добре захищеними. Розгром арабів при Акроїні вирішив долю і візантійських союзників – хозар. Араби повинні були піти з зайнятих територій, а хозари відмовилися від нав'язаного їм мусульманства. Союзні відносини Візантії з хозарами зберігалися протягом усього VIII ст. [21].

У 80-і рр. VIII ст. спалахнуло повстання проти хозар християнського населення Кримської Готії. На чолі повсталих стояв єпископ Готії Іоан. Незважаючи на те, що Візантія могла взяти під свій захист християнське населення та використати проти Хозарії релігійні смути, вона обмежилася заснуванням Готської митрополії. Отже, візантійський уряд не бажав розривати відносини с Хозарським каганатом [21, с. 60].

Протягом IX ст. Хозарія залишалась традиційним союзником Візантії в Північному Причорномор'ї: обидві країни були об'єднані загальними інтересами і загальною небезпекою, що загрожувала їм як від кочівників Причорноморських степів, так і від арабів. Але Візантія почала враховувати і посилення нового племінного об'єднання – печенігів, зіштовхуючи між собою два народи. У 860 – 861 рр. у Хозарію була відправлена візантійська церковна місія, учасники якої вели тривалі дискусії при дворі кагана, прагнучи насадити серед хозар християнство [22]. Хозари боролися у візантійських військах під час першої війни із болгарським царем Сімеоном. З початку X ст. хозаро-візантійські відносини погіршилися. Візантійський уряд, незадоволений ростом зв'язків Хозарії з мусульманським світом, провокує племена, що входять у каганат, на виступи проти центральної влади. Причина цього в тому, що Візантія здійснила спробу обпертися на аланів – сусідів і союзників Хозарії. У 20-і роки X ст. алани прийняли християнство, і було створене підлегле Константинополю єпископство Аланія. Візантія припускала, що правитель Аланії зможе перешкодити нападам хозар на кримські володіння імперії. Однак союз з аланами виявився недовговічним. У 932 р. аланський правитель, підбурюваний візантійським імператором, пішов війною на хозар і потерпів поразку. Після цього грецькі священники були вигнані з Аланії й алани знову визнали суверенітет Хозарії [23].

Отже, на північній границі візантійський уряд майже не прибігав, до середини X ст., до військової сили. Візантія утримувала свій вплив тут дипломатичними засобами, то посилаючи церковні місії, то нацьковуючи одні народи на інші. Набіги північних сусідів носили спорадичний характер: незалежна Болгарія прикривала візантійську територію і від угорців, і від печенігів. Спроба Візантії посилити свої позиції в Аланії, біля кордонів Хозарського каганату, виявилася настільки ж невдалою, як і її спроба затвердитися в Моравії.

Однак, не дивлячись на хозарські перемоги, вже у другій половині IX ст. починається поступове послаблення міжнародних позицій каганату. У Подніпров'ї набирає силу Київська Русь, котра все активніше заявляє про свої претензії на роль політичного лідера в Східній Європі. У 880-х рр. хозари завдають поразки печенігам, що потім переселяються в степи Північного Причорномор'я, виганяючи з них угорців. Печеніги аж до середини X століття залишалися данниками хозар, про що свідчить велика редакція листа хозарського царя Йосипа [24].

Впродовж першої половини X ст. Хозарія поступово втрачає свої позиції в Аланії, де зростає вплив Візантії і Волзької Булгарії, яка поступово ісламізується. Однак аж до середини X ст. Хозарський каганат залишається могутньою державою Східної Європи, що регулює міжетнічні відносини в цьому регіоні. Хозарський каганат зумів вистояти в боротьбі з Сасанідським Іраном, Арабським халіфатом, Візантією, кочовими ордами болгар, угорців, печенігів, кипчаків, але зазнав поразки в 60-х рр. X ст. від військ київського князя Святослава. У цей період Хозарський каганат був зруйнований остаточно, поступившись місцем на політичній арені молодій та агресивній Київській Русі.

Таким чином, Хозарський каганат відіграв величезну роль на міжнародній арені в добу Середньовіччя. Протягом VIII ст. ведучим вектором зовнішньої політики каганату був союз з Візантією проти Арабського халіфату. Внутрішня криза в Хозарії у IX ст. призвела до послаблення її міжнародного впливу. Візантія у своїх дипломатичних зусиллях в регіоні почала орієнтуватися на печенігів, що спричинило візантійсько-хозарську конфронтацію в IX – X ст. та суттєво послабило каганат. У X ст. Хозарський каганат поступово втрачає свої позиції в Аланії та Волзькій Булгарії, де також зростає вплив Візантії. В X ст. на історичну арену виходить молода слов'янська держава – Київська Русь, під впливом якої сформувалася стійка антихозарська коаліція держав і народів Східної Європи. Протистояння з Руссю призвело каганат до загибелі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М.И. История хозар. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 524 с.
2. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. – Л.: ЛГУ, 1979. – 216 с.
3. Плетнева С.А. Очерки хозарской археологии. – М. – Иерусалим: Гешарим, 2000. – 366 с.
4. Магомедов М.Г. Образование Хозарского каганата. – М.: Наука, 1983. – 224 с.
5. Магомедов М.Г. Хозары на Кавказе. – Махачкала: Дагест. кн. изд-во, 1994. – 165 с.
6. Афанасьев Г.Е. Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона. – М.: Наука, 1993. – 176 с.
7. Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. – М.: МГУ, 1978. – 296 с.
8. Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хозарского каганата в истории Руси // СА. – 1953. – Т. XVIII. – С. 128-150.
9. Кузнецов В.А. Алания в X – XIII вв. – Орджоникидзе: Ир, 1971. – 247 с.
10. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 355-419.
11. Новосельцев А.П. Хозарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 263 с.
12. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев: Абрис, 1999. – 198 с.
13. Пріцак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Київ: Обереги, 1997. – Т. 1. – 1073 с.

14. Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars. – Princeton – New Jersey, 1954. – 293 pp.
15. Golden P.B. Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. – Budapest, 1980. – Vol. 1. – 252 p.
16. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья: поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С. 50.
17. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980. – С. 54, 56-58, С. 62-65, 68.
18. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына Феофилакта. – М., 1887. – С. 252-253.
19. Колесников А.И. Иран в начале VII в. – Л., 1970. – С. 85-88.
20. Успенский Ф.И. История Византийской империи. – М., 1996. – С. 439-440.
21. История Византии / Отв. ред. С.Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. 2. – С. 50.
22. Сорочан С.Б. Византийский Херсон: очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – С. 1098-1110.
23. Багрянородный К. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 288.
24. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932. – С. 124.

И.Е. Смирнова

Международные политические связи Хазарского каганата в VII – X ст.

В статье рассматривается проблема международных политических связей Хазарского каганата – одного из ведущих актёров системы международных отношений раннего Средневековья. Особое внимание автор уделяет развитию византийско-хазарских отношений. Опираясь на широкую базу источников, автор рассматривает их становление, действия византийско-хазарского союза, направленные против Арабского халифата в VIII ст., и византийско-хазарскую конфронтацию в IX – X вв. Автор приходит к выводу, что в X веке сложилась устойчивая антихазарская коалиция государств и народов Восточной Европы, противостояние с которой привело каганат к гибели.

I. Smirnova

International Political Relations of Khazar Khaganate in VII – X Centuries

Article addresses the problem of international political relations of Khazar Khaganate – one the leading actors of the system of international relations of the early Middle Ages. Particular attention is given by the author to the development of relations between the Khazar Khaganate and Byzantine. Basing on a considerable source base, the author considers the formation of these relations, activities of the Byzantine-Khazar Union directed against the Arab Caliphate in VIII century, and the Byzantine-Khazar confrontation in IX – X centuries. The author draws to the conclusion that in the X century there developed a stable anti-Khazar coalition of peoples of Eastern Europe, confrontation with which led the Khaganate to its decline.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2009.